

rum och maktstrukturer hade förändrats, gatorna hade blivit livligare, med handel och mera folk i rörelse. Poliskammaren hade inrättats, eftersom tjänstefolk och gesäller allt oftare befann sig utom husbondens eller mästarrens kontroll. Krogarna hade blivit fler.

I många avseenden bekräftar och förklarar Hayens studie resultat som tidigare forskning av bland andra Christine Bladh kommit fram till. Författaren placerar på ett förtjänstfullt sätt in sin forskning i dagsläget och visionerar även framåt. I det sammanhanget, nästan som en efterskrift, för Hayen en bra dialog med Anthony Giddens' tankar. Diskussionen kring Giddens kunde kanske ha förtjänat en mer central plats i avhandlingen. Nu diskuterar Hayen i sin teoridel kring mer irrelevanta filosofer, som Heidegger och Gadamer, utan att direkt hänvisa till deras verk. Han förklarar sin avsikt vara att fokusera på det hermeneutiska innehållet i de tidsgeografiska teoribildningarna och att utifrån källmaterialet utforma en rekonstruktion (tolkning) av ett vardagsliv vid vissa »punkter» i tiden och återskapa dem från dag till dag. Utläggningen om hermeneutiken i början av boken kan kanske förbigås som ett utslag av vad som tyvärr måste uppfattas som obligatorisk teoriexercis i doktorsavhandlingar. En grundligare presentation av Giddens kunde ha varit en bättre möjlighet. Trots att många siffror presenteras i tabeller och diagram, belastas läsaren inte i texten med för mycket data. Tolkningar eller rekonstruktioner serveras tvärtom på ett sätt som är lätt att ta till sig.

Jessica Parland-von Essen

Jon Helgason, *Hjärtats skrifter: en brevkulturs uttryck i korrespondensen mellan Anna Louisa Karsch och Johann Wilhelm Ludwig Gleim*, Critica literarium Lundensis 8 (Lund: Avdelningen för litteraturvetenskap vid Lunds universitet, 2007). 327 s.

Den tyska tillfällesdiktaren Anna Louisa Karsch (1722–1791) förde en omfattande brevväxling med skalden Johann Wilhelm Ludwig Gleim (1719–1803). Fler än tusen brev som hon skrev till honom, samt drygt tvåhundra svarsbrev från Gleim, finns bevarade i litteratur- och handskriftsmuseet Gleimhaus i Halberstadt. Materialet är – det framgår av Jon Helgasons avhandling *Hjärtats skrifter* – en guldgruva för den som intresserar sig för olika aspekter av brevetts betydelse under 1700-talet.

För något decennium sedan kom autentiska brev i litteraturstudier framför allt till användning som biografiskt, kontextualiserande material, som kunde belysa en författares liv, intentioner och verk. Sätten att närma sig denna sorts material har sedan dess breddats betydligt. Det Helgason i sin studie ställer i förgrunden är brevet som medium och kommunikationsform i 1700-talets Tyskland. Hans perspektiv är medieteoritiskt och diskursanalytiskt. Teoretisk referensram är framför allt Friedrich A. Kittlers arbeten om de materiella nedskrivningssystemens – mediernas – betydelse för kulturförändring och idéutveckling. Michel Foucaults och Norman Faircloughs diskursteorier kommer också till användning. Enligt inledningen gäller de frågor som står i centrum »det enskilda jagets uttryck och uttrycksmöjligheter inom ramen för brevkulturens diskursiva rum» samt hur brevkulturen fungerade »som ett experimentfält, både för de elementära formerna för människoskildring och för utvecklingen av den borgerliga sociala processens kultur- och affektmodeller» (s. 15). Längre fram sägs den övergripande frågeställningen gälla »skapandet och tolkandet av texter (i det här fallet brev) som kulturell praktik för individualisering» (s. 46). För detta syfte utgör brevväxlingen mellan Karsch och Gleim en utgångspunkt, eller kanske snarare en samling exempel. Underrubriken, *En brevkulturs uttryck i korrespondensen mellan Anna Louisa Karsch och Johann Wilhelm Ludwig Gleim*, fångar det intryck jag får av prioriteringen i resonemangen: brevmaterialet används framför allt för att illustrera och pröva övergripande frågor som väckts genom annan läsning. Avgränsningen till breven från 1761–1763 motiveras i linje med denna teoretiska orientering med att »det är under denna tidsperiod som de frågeställningar som tas upp i denna avhandling tydligast går att avläsa» (s. 20).

Brevväxlarnas biografiska omständigheter är inte något huvudämne i avhandlingen men utgör ändå en nödvändig bakgrund, allra helst som korrespondenterna inte är särskilt kända i Sverige. Karsch var en enkel kvinna av folket som fått rudimentär bildning. Hon arbetade i sina unga år bland annat som piga och sömmerska, var gift två gånger och fick tre eller fyra barn innan hon uppmärksammades för sina patriotiska dikter. Kring 1760, när hon var i 40-årsåldern, introducerades hon i salongslivet i Berlin. Där hyllades hon som en naturbegåvning och kom i kontakt med Gleim, redan känd som den »tyske Anakreon» och även kallad »Tyskarnes vällustigaste Skald» av Carl Christoffer Gjörwell. Gleim hade en uppsatt position vid domkapitlet i Halberstadt och blev förutom för sina

dikter känd för sin mecenatverksamhet och sitt omfattande kontaktnät. Den så kallade Gleim-kretsen, ett slags nätverk av intellektuella, omfattade många av tidens stora tyska författarnamn som Lessing, Herder, Klopstock med flera. Unga diktare fick genom Gleim både finansiellt stöd och kontakter, och hans brevväxling omfattade flera hundra personer. Karsch blev en gestalt i detta nät, detta diskursiva »experimentfält», som Helgason uttrycker det. Brevväxlingen mellan de båda skalderna kom att sträcka sig över cirka trettio år och gestaltade såväl en erotisk förhandling som ett vänskapligt och kollegialt utbyte.

Även om det är de senaste decenniernas tyska forskning som har satt fart på dagens intresse för Karsch, har hon inte heller tidigare varit helt bortglömd av kritiker och forskare. Hennes hyllningsdikter till Fredrik II med anledning av dennes segrar i sjuårskriget tycks ha tjänat den tyska patriotismen i olika tider. Såväl under 1800-talets nationalistiska våg som under den nationalsocialistiska perioden 1933–1945 uppskattades sådan panegyrik. Sedan 1980-talets slut har författarskapet dock studerats på nya sätt och bland annat satts in i en idéhistorisk och genusvetenskaplig kontext, där särskilt sambanden mellan liv och verk belysts och diskuterats. I det sammanhanget har brevväxlingen mellan Karsch och Gleim uppmärksammats. Delar av den har utgetts i en textkritisk utgåva och den har ägnats flera studier i Tyskland. Det är grunder som Helgason bygger vidare på med nya frågeställningar och på det viset gör han också denna forskning känd för en svensk läsekrets. Det är i sig en välgärning.

Avhandlingen är disponerad i fyra längre kapitel. De är tänkta att vara variationer på ett tema om hur nya ideal för kommunikation och affekter växer fram under 1700-talets andra hälft och hur detta iscensätts språkligt i brev. Det första kapitlet, rubricerat »Brevkultur i den nya tiden», behandlar enligt inledningen »brevkulturens funktion och historiska betydelse i Tyskland under 1700-talet» (s. 16). Här resonerar Helgason om brev mot bakgrund av de idéhistoriska och vetenskapsteoretiska förändringarna och den därmed sammanhängande förändringen av sådant som människosyn och moral. Brev lyfts fram som en av de jagets genrer som under 1700-talet gjorde utmejslandet av det individuella uttrycket möjligt och som bidrog till att känslan erkändes som kunskapsinstrument jämsides med tidens starka förnuftsorientering. Även brev som kommunikationsform samt kopplingen mellan formella, stilistiska aspekter och individueringen behandlas teoretiskt i detta avsnitt.

Helgason tar upp Christian Fürchtegott Gellerts brevställare *Briefe, nebst einer Praktischen Abhandlung von dem guten Geschmacke in Briefen* (1751) som ett centralt verk för den tyska utvecklingen. Detta arbete fick mycket stor betydelse för att förändra brevt teorins karaktär från en äldre retorisk-normativ hållning, där det var fasta roller och regler som bestämde hur brev skulle skrivas. Den nya – men fortfarande retoriska – synen innebar att brevidealet lösgjordes från den bildade elitens lärdom och i stället skulle ses som ett friare samtal. Gellerts brevställare hade också moraliska implikationer eftersom författaren inte bara framhöll de estetiska och kommunikativa aspekterna hos brev utan även de moraliska egenskaper som brevskrivande skulle utveckla. Inte minst framhöll han »den goda smaken» och ett borgerligt präglat måttfullhetsideal i motsättning till ett aristokratiskt sätt att leva. Dessutom idealiserade han kvinnors brevskrivande inom ramen för en borgerlig kvinnoideal. Karsch och Gleims brevväxling gestaltar på flera sätt samtidens tankegång om brev som ett samtal, menar Helgason. Ett exempel han tar upp visar på många olika meningsproducerande nivåer i texterna; brevens innehåll och funktion flyter därmed ihop och kan bli svårtolkade för en utomstående läsare.

Avhandlingens andra kapitel tar fasta på brevkulturens rollspel. 1700-talskorrespondenser innehåller ofta lekfulla självframställningar med tillfälliga roller, som är plastiska och utsatta för ömsesidig förhandling, men som också har ramar. Gleim-kretsens brevskrivare använde sig flitigt av denna lekfulla interaktionsteknik, vilket enligt Helgason kan förstås som en metod att arbeta med etiska frågor kring författare och verk, person och utsaga. Rollspelet mellan Karsch och Gleim betecknar han som brevsamlingens mest framträdande drag. Karsch spelade framför allt rollen som Sappho, medan Gleim kunde svara som herden Tyrsis. Sådana roller kunde brevskrivarna ta till efter behov, så att »jaget» än var i, än utanför dem. Rollspelen utgjorde enligt Helgason ett slags »kommunikationsstrategi» eller »experiment för möjliga modeller för den borgerliga sensibilitetens affektteorier» (s. 84). Det var strategier och experiment som hade att göra med konflikten mellan den äldre retorikens brytning mot nya, »naturliga» uttrycksätt. De avsnitt där han närmar sig brevtexterna för att beskriva rollspelets dimensioner är bland de mest spännande i avhandlingen. Som förståelseraster använder han olika idéhistoriska infallsvinklar: tidens konnotationer kring namnet Sappho, rokokolyrikens rollspel och kvinnliga skribentmasker.

Det tredje kapitlet ägnas åt brevkulturens diskurser kring vänskap och kärlek. Vänskapskulten var stark i den tyska idégemenskapen vid tiden och den odlades framför allt i brev. Brevskrivande var således inte enbart ett sätt att upprätthålla vänskap, utan kanske framför allt att skapa och utöva den genom språket. Definierad som altruistisk medmänsklighet sågs vänskap vid tiden närmast som något ideologiskt och som en viktig kraft i samhällsbyggandet, till skillnad från passionen, som ansågs vara mindre förenlig med förnuftet. Att 1700-talet kallats både vänskapens och brevet århundrade är signifikativt för hur dessa storheter hörde samman, framhåller Helgason. I Gleim-kretsen och på andra håll kunde sensibiliteten kring vänskap och värderingen av brev leda till en ritualisering av läsningen och skrivandet. Som exempel nämns att Gleim, när han mottog ett brev i Halberstadt, ofta samlade de närvarande vännerna i »vänskapstemplet» – ett privat galleri med omkring 140 porträttmålningar – där brevet lästes framför porträttet av den frånvarande vännen. Gleim utgav också ett par böcker med vänskapsbrev och verkade därmed för spridning av en epistolär vänskapsmodell.

I Gleims umgängeskrets ingick Gellert, brevstäl-larförfattaren, men hans ideal tycks inte ha slagit igenom bland de bildade herrarna i kretsen. I dessa korrespondenser gällde poetiska förebilder som premierade litterära formler och konventioner snarare än ett mera spontant uttryck för känslan. Att denna estetiserande tendens var problematisk för Karsch märks i breven, enligt Helgason. Gleim lade ned möda på att instruera henne att hålla sig till ett mindre »naturligt» uttrycks-sätt som passade hans krets. Till saken hör att Karsch inledningsvis skrev utifrån ett erotiskt intresse för Gleim, vars uppmuntran inte byggde på gensvar av kärlek, utan på att han ville att Karsch skulle utvecklas till kärleksdiktare. Helgason betonar dock framför allt mer övergripande förhållanden till konflikten om uttrycks-sätten. Han anknyter till Niklas Luhmanns teorier om att språket för att förmedla intima känslor genomgår stora förändringar under 1700-talet och menar att korrespondensen präglas av denna omdefiniering.

Det fjärde kapitlet ägnas ett mera begränsat material, fyra självbiografiska brev av Karsch. Dessa skrev hon på beställning som underlag till en levnadsbeskrivning, vilken skulle tryckas i förordet till en av hennes diktsamlingar. Därmed var dessa brev från början halv-offentliga arbeten. Helgason visar att Karsch modellerade sin självbiografi efter litterära modeller. Breven illustrerar hennes strategier att hantera frågor om äkthet och autenticitet, utsaga och person, samt ut-

gör ett försvar för hennes litterära ambitioner. Karschs syfte i dessa skrifter var, enligt Helgason, att skapa en godtagbar bild av sig själv som kvinnlig författare i det offentliga rummet. I praktiken kunde hon dock aldrig uppnå något tolkningsföreträde kring dessa frågor. Hon utnämndes till ett »naturligt geni» men var därmed samtidigt fångad i den syn på kvinnlighet som växte fram i kretsen kring Gleim och i den borgerliga kulturen vid tiden.

Överlag är detta en mycket idérik avhandling byggd på ett perspektiv och ett material som absolut har något att tillföra forskningsområdet på svenska. Det grundläggande perspektivet på perioden, exempelvis vad gäller framväxten av sentimentala vänskapsideal och andra förromantiska drag, går naturligtvis att känna igen från många andra studier och på det viset är det ingen stor överraskning att dessa aspekter återfinns i brevmaterialet. Vad Helgason dock tillför i Kitlers anda är en betoning av idéernas basala anknytning till den materiella, diskursiva praktiken. Om det traditionella synsättet – lite förenklat uttryckt – behandlar brev (och andra texter) som en uttrycksform för tidens idéer, blir tidens brevpraktik här en diskursiv förutsättning för idéernas framväxt. De mycket förtjänstfulla resonemang Helgason för om detta blir dock ibland väl abstrakt teoretiska och kategoriska. Ett exempel är när han hävdar att konflikten mellan Karschs begär efter passion och Gleims vilja till vänskap i korrespondensen är »diskursivt betingad» som ett led i »den pågående utdifferenteringen av de intima relationerna» (s. 211). Här liksom på en del andra ställen i avhandlingen blir språkbruket en närmast ironisk illustration av tesen att vi alla befinner oss inom ramen för diskurser, i detta fall en akademism som i alltför hög grad »utdifferenterar» möjliga läsare och även en mer sammansatt känslighet inför materialet.

Ett problem som tycks hänga ihop med tendensen att generalisera är att en del rätt svepande historiska påståenden står oförklarade. Avsnittet »Brevgenren i Tyskland under 1700-talet» inleds exempelvis med påståendet att genrens utveckling i Tyskland »troligen mer än i något annat europeiskt land [...] är förbunden med ett stort historiskt-ideologiskt komplex» (s. 50). Av verkligt intresse, men förgäves, försöker jag i det följande resonemanget förstå vad som i detta fall ligger bakom bedömningen »troligen mer». Kan man anta att brev hade en större ideologisk betydelse i Tyskland än i övriga stora brevskrivarländer vid samma tid, där »den goda smaken» och »borgerlighetens föreställningar om moral, vänskap, kärlek och decorum» (s. 51) också

fungerade som kulturella rättesnören? Den invändning som ligger i min obesvarade fråga gäller inte i första hand sakförhållandena utan framställningens bristande konkretion i förhållande till vad som utlovas. Det blir rentav snopet när de enda litterära exemplen i avsnittet utgörs av tre engelska romaner: Richardsons *Pamela*, Defoes *Robinson Crusoe* och Sternes *Tristram Shandy*, varav de två sistnämnda inte är baserade på brev. Varför inte i stället nämna Goethes *Den unge Werthers lidanden*, ett berömt *tyskt* exempel på att brevromanens popularitet »reflekterar [...] tidens intresse för individen, individens känsloliv och de individuella uttryckens gränser» (s. 52), när nu avsnittet sägs handla om utvecklingen i Tyskland?

Andra påståenden förtjänar att diskuteras; jag ska ta ett par exempel. Brevställarnas betydelse var mycket stor även litterärt, hävdar Helgason. »Förklaringen till brevställarnas kolossala popularitet under 1700-talet beror mycket på att man ville befrämja tyskan som kulturspråk», skriver han (s. 55). Att Gellerts brevlära, som publicerades i nio upplagor 1751–1787, »kraftigt [bidrog] till utvecklingen av tyskan som kulturspråk genom att koppla det tyska språket till föreställningen om naturlighet och den goda smaken» (s. 55) låter rimligt. Men när Helgason hävdar att »[f]ramgången för Gellerts brevlära i språklig mening går bland annat att avläsa i det faktum att andelen publicerade böcker på latin mellan åren 1740–1800 sjönk från 28 % till blott 4 %» (s. 56), då anar jag att han gör ett för stort uttag på Gellerts historiska konto. Den starka tillbakagången för latinet till förmån för det nationella språket fanns ju simultant i andra länder och har mångfasetterade bakgrundsförklaringar.

»Ser man på kvinnors möjligheter vid denna tid [mitten av 1700-talet] framgår det att brevgrenen var ett för dem öppet område», skriver Helgason på ett annat ställe (s. 95) utan källreferens. Men »kvinnor» är en väldigt stor kategori i sammanhanget. Om än Karsch var en vallpiga som blev poet och beryktad brevskrivare, var förstås en sådan karriär ett extremt undantag. I *A History of Reading in the West* (red. Cavallo & Chartier, 1999, s. 289) uppskattar Reinhard Wittmann att blott 1,5 procent av den tyska vuxna befolkningen kring 1790 var regelbundna bokläsare. De potentiella läsarna må ha varit fler, men skrivkunnighet är ofta mindre utbredd än läskunnighet och Wittmann understryker också att »female literacy centered more on reading than writing» ännu vid 1700-talets slut. Av det kan man dra slutsatsen att det knappast kan ha varit något »öppet område» för kvinnor vid seklets mitt att

skriva brev, utan ett privilegium för en ytterst begränsad krets. Jag inser att Helgasons ambitioner inte är av den siffersociologiska arten, men en viss försiktighet med generaliseringar kan ändå vara på sin plats.

En del slarvfel och inkongruenser kan också noteras. På ett ställe står det exempelvis att Gleim brevväxlade med omkring 400 personer, på ett annat 500, men det är förstås ingen stor sak i det hela – uppgiften är ju inte precis avgörande för resonemanget. Ett allvarligare korrekturfel är att den store brevskrivarens namn är felstavat – »Glein» – både på omslagets framsida och på ryggtextern.

Min främsta invändning gäller dock den pedagogiska ambitionsnivån, där den uttalade avsikten inte tycks gå i takt med praktiken. Helgason skriver att han vill göra materialet tillgängligt för en svensk läsekrets och att han därför har valt att citera frikostigt ur breven. Breven citeras dock enbart på originalspråket, ofta i form av långa blockcitat. Han motiverar detta med att en översättning knappast skulle ha kunna göra brevens idiom och idiolektiska oregelbundenheter rättvisa. Det må så vara, men en kommunicerande översättning, placerad till exempel i fotnoter, går naturligtvis att göra utan att stavfel behöver tolkas till svenska. Även tysk sekundärlitteratur som finns översatt till svenska citeras på originalspråk i det löpande resonemanget, ibland i långa stycken. Det är inte särskilt klädsamt i relation till ambitionen »att göra avhandlingen läsvärd, även för dem som inte känner sig hemma i tyska språket» (s. 21).

Avslutningsvis vill jag understryka att Helgasons avhandling har stora förtjänster. Den för fram ett mycket intressant material, den anlägger ett för svenskt vidkommande ovanligt teoretiskt perspektiv på detta material och den är mycket idétät. Helgason redovisar stor kunnighet om forskningsfältet kring brev, inte minst på det teoretiska planet, och han ger många referenser till och beskrivningar av den tyska forskningen på området som, trots hög kvalitet, inte är särskilt känd i Sverige och inte heller i anglosaxiska länder på grund av språkbarriären. Men avhandlingen kräver också av sin läsare en ganska uttalad teoriorientering och förmåga att handskas med en del snåriga formuleringar. Ett problem av högst materiell karaktär bör också nämnas: boksidorna faller ur bindningen efter en genomläsning. Detta kan naturligtvis inte författaren lastas för, men något bättre hållbarhet förväntar man sig av en nyutgiven avhandling.

Tilda Maria Forselius